

Dariusz Piasek

(III Liceum Ogólnokształcące w Gdyni)

<https://orcid.org/0000-0002-2700-914X>

Średniowieczne chrzcielnice kamienne w kościołach na terenie Żuław Wiślanych: inwentaryzacja, funkcje, symbolika*

<https://doi.org/10.26881/sds.2023.26.07>

Keywords: baptismal font, symbols, inventory, Żuławy Wiślane

„W Małych Lichnowach był kościół filialny, o czym jeszcze teraz świadczą ruiny i zachowana na miejscu kropielnica”¹ – to zdanie z protokołu wizytacji parafii Lichnowy na Wielkich Żuławach Malborskich, przeprowadzonej przez biskupa chełmińskiego i pomezkańskiego Wojciecha Stanisława Leskiego w 1749 r., jest dobrą ilustracją problematyki, którą chciałbym się zająć w tym artykule. Z jednej strony bowiem wskazuje ono na wyjątkową trwałość tych zabytków, tworzących grupę najliczniej i najlepiej zachowanych elementów dawnego, średniowiecznego wyposażenia kościołów żuławskich, z drugiej – świadczy o metamorfozach, którym ulegały średniowieczne chrzcielnice w okresie nowożytnym.

Tematyka średniowiecznych chrzcielnic kamiennych zachowanych na terenie dzisiejszej Polski nie ma zbyt bogatej literatury, a w odniesieniu do Żuław Wiślanych nie była podejmowana w ogóle². Zakres terytorialny niniejszej pracy ma przede wszystkim

* Artykuł powstał na podstawie referatu pod tym samym tytułem, który został wygłoszony podczas międzynarodowej konferencji naukowej „Sapientia aedificavit sibi domum” (Malbork, 15–17.11.2019), zorganizowanej przez Muzeum Zamkowe w Malborku.

¹ M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVIII wieku*, t. 2: *Źródła do dziejów XVIII-wiecznej Pomezanii*, Malbork 2015, s. 167: „In Minori Lichnovia filialem fuisse rudera et lapis aquae lustralis adhuc in loco manens testantur”.

² Kilkudzaniowe omówienie poświęcił tej tematyce jedynie B. Schmid, autor katalogu zabytków sztuki powiatu malborskiego, w którym – co wypada

uzasadnienie geograficzne, gdyż pod względem historycznym obszar ten zawsze podlegał różnym jednostkom administracyjnym, aczkolwiek w późnym średniowieczu (od 1308 do 1466 r.) znajdował się w całości w granicach państwa krzyżackiego. Żuławy Wiślane, czyli obszar położony w delcie Wisły, wyróżniają się z otoczenia charakterystycznym ukształtowaniem terenu w formie niemal płaskiej, bezleśnej równiny, która w części północnej i wschodniej przechodzi w płytkie obszary depresyjne. Równina ta jest otoczona wyraźną barierą terenową w postaci stromych zboczy wysoczyzn morenowych od strony zachodniej, południowej i wschodniej oraz pasa piaszczystej Mierzei Wiślanej od strony północnej. Z punktu widzenia gospodarki i kultury istotne są przede wszystkim dwa elementy geograficzne charakterystyczne dla tego obszaru: niezwykle żyzne gleby, które były podstawą dużej zamożności tutejszych mieszkańców (a przez to dużych możliwości inwestycyjnych) oraz liczne powodzie, będące jedną z przyczyn, dla których wiele żuławskich zabytków uległo znaczącemu przekształceniu lub całkowitemu zniszczeniu.

Podstawą niniejszych rozważań są badania terenowe przeprowadzone przez autora w latach 2019–2020³. Efektem tych poszukiwań jest zinventaryzowanie na terenie Żuław Wiślanych 41 kamiennych chrzcielnic (lub kropielnic), w zdecydowanej większości granitowych, zachowanych w całości lub w części, zlokalizowanych w 26 miejscowościach (zob.)⁴. Ważnym źródłem wiedzy o nowożytnych losach średniowiecznych chrzcielnic żuławskich są protokoły wizytacji biskupich z XVII i XVIII w., opublikowane przez ks. Mieczysława Józefczyka⁵. Wobec zniszczeń, do których doszło

podkreślić – bardzo sumiennie odnotował wszystkie istniejące chrzcielnice i kropielnice, w przeciwieństwie do autorów innych zeszytów tej serii, zob. B. Schmid, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Marienburg*, Danzig 1919, s. LXIX–LXX [dalej: Schmid].

³ Serdecznie dziękuję panu Pawłowi Aguirre i mojemu synowi Bartłomiejowi za pomoc logistyczną w zebraniu wykorzystanych w tym artykule danych terenowych, a pani Elwirze Mańko za informację o drugiej chrzcielnicy z Niedźwiedziicy. Jestem również wdzięczny administratorom kilku parafii żuławskich, którzy z życzliwością i cierpliwością umożliwili mi badania wewnątrz kościołów.

⁴ W Aneksie uwzględniłem również dwa destrukty w postaci zachowanych trzonów bez czaszy, które znajdują się przed kościołem w Starej Kościelnicy (nr 35) i przed ruinami kościoła w Steblewie (nr 36).

⁵ M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, t. 2: *Źródła do dziejów XVII-wiecznej Pomezanii*, Malbork 2012 [dalej: Józefczyk], publikacja zawiera oryginalne teksty łacińskie wizytacji i tłumaczenie ich na język polski dokonane przez autora. Informacje z tych wizytacji zostały wcześniej wykorzystane przez J. Wiśniewskiego w obszernym rozdziale poświęconym chrzcielnicom w pracy

pod koniec II wojny światowej, a także w latach powojennych, ważnym źródłem dostarczającym informacji o obiektach zaginionych są przedwojenne katalogi zabytków sztuki, zwłaszcza katalog powiatu malborskiego, zawierający wiele istotnych danych na temat ich wyglądu, wymiarów i lokalizacji⁶.

Pod koniec średniowiecza na terenie objętym badaniami znajdowało się około 67 kościołów parafialnych i filialnych, z których do współczesności zachowało się 30 obiektów, niekiedy znacznie przebudowanych w okresie nowożytnym⁷. Wprawdzie pierwotnie chrzcielnice powinny znajdować się tylko w kościołach parafialnych, jednak status niektórych świątyń ulegał zmianie zarówno w okresie późnego średniowiecza, jak i w czasach nowożytnych, dlatego dzisiaj trudno jednoznacznie określić, ile średniowiecznych chrzcielnic kamiennych mogło się znajdować w kościołach żuławskich pod koniec XV w. Nie wiadomo również, czy wszystkie kościoły parafialne miały chrzcielnice i czy w każdym wypadku były one wykonane rzeczywiście z kamienia. Porównanie liczby kościołów (także na podstawie danych przedwojennych) z liczbą zachowanych chrzcielnic wskazuje, że część chrzcielnic uległa zniszczeniu lub zmieniła swoją lokalizację, jednak cały czas jest to zbiór bardzo duży i zapewne reprezentatywny. Zmiany statusu kościołów, zniszczenia wojenne i przebudowy, zmiany wyznania i nowe prądy w sztuce doprowadziły do tego, że dzisiaj większość średniowiecznych chrzcielnic nie pełni już swoich pierwotnych funkcji, a część z nich zmieniła również całkowicie swoją lokalizację⁸. Efektem tego jest dosyć nierównomierne

o nowożytnym wyposażeniu kościołów na terenie oficjalatu pomezańskiego, lecz autor ograniczył się jedynie do ich zreferowania, nie dokonując analizy materiału w aspektach, którymi zajmuję się w niniejszym artykule, zob. J. Wiśniewski, *Wyposażenie świątyń diecezji pomezańskiej świadectwem pobożności wiernych (XVII–XVIII w.)*, Olsztyn 2016, s. 210–233.

⁶ Zob. przyp. 2. Ponieważ jednak wskutek powojennych zniszczeń i przemieszczeń identyfikacja poszczególnych obiektów na podstawie lakonicznych opisów czy schematycznych rysunków jest utrudniona, dlatego w niniejszym opracowaniu ograniczyłem się do skatalogowania i analizy tylko obiektów zachowanych.

⁷ Zob. *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 5, z. 1: *Pruszczy Gdański i okolice*, oprac. B. Rol, I. Strzelecka, Warszawa 1986, *passim*; J. Wiśniewski, *Kościoty i kaplice na terenie byłej diecezji pomezańskiej 1243–1821 (1992)*, Elbląg 1999, cz. 1, s. 101 *et seq.* (katalog miejscowości), cz. 2, mapa 2 i 4.

⁸ Do takich przemieszczeń dochodzi również współcześnie. Jako przykład można tutaj wskazać powrót w 2015 r. do kościoła w Cyganku k. Nowego Dworu Gdańskiego chrzcielnicy, która w okresie powojennym została wypożyczona do kościoła filialnego w Myszewie (gm. Nowy Staw), zob. <http://www.cyganek.ndg.pl/>

rozmieszczenie ich w terenie, przy czym wyraźna koncentracja ma miejsce w obrębie historycznych Wielkich Żuław Malborskich (obszar w widłach głównego koryta Wisły i Nogatu), natomiast tylko jedna chrzcielnica (w Trutnowach) zachowała się na terenie Żuław Gdańskich (obszar między Wisłą i Motławą), gdzie w średniowieczu funkcjonowało kilkanaście parafii. W konsekwencji średniowieczną chrzcielnicę można dzisiaj znaleźć również we współczesnym kościele (np. Nowa Cerkiew, Piekło, Świerki, Żuławki), a w niektórych świątyniach znajdują się po dwie (np. Cyganek, Lichnowy, Lisewo Malborskie, Marynowy, Miłoradz, Stara Kościelnica) lub nawet trzy (Lubieszewo, Kończewice, Matowy Wielkie, Tuja) chrzcielnice lub dawne chrzcielnice, pełniące obecnie funkcję kropielnic⁹. Ze względu na owe dawne i współczesne przemieszczenia należy założyć, że w toku dalszych badań terenowych może dojść do odnalezienia kolejnych obiektów, a podana w niniejszym artykule lista nie jest prawdopodobnie kompletna.

We współczesnych kościołach katolickich chrzcielnica jest przeważnie zlokalizowana w pobliżu prezbiterium, co jest zwyczajem sięgającym XVIII w. i upowszechnionym – jak się wydaje – pod wpływem wzorców protestanckich¹⁰. W średniowieczu jednak chrzcielnice sytuowano bliżej wejścia kościoła (lub nawet w osobnej kaplicy poza jego obrębem), często po zachodniej stronie północnej nawy bocznej lub na osi nawy głównej. Usytuowanie chrzcielnicy po zachodniej stronie świątyni było silnie osadzone w tradycji, według której katechumeni przygotowujący się do przyjęcia chrztu mogli wejść tylko do przedsionka kościoła, a po kazaniu musieli wyjść na dziedziniec. W późniejszym czasie, kiedy upowszechnił się

sredniowieczna-chrzcielnica-w-cyganku/ [dostęp: maj 2020]. Przykładem najnowszych zniszczeń jest z kolei dawna chrzcielnica ustawiona w kruchcie kościoła filialnego w Orłowie k. Nowego Dworu Gdańskiego, która uległa całkowitej destrukcji podczas pożaru tej świątyni w dniu 7.10.2019 r.

⁹ Według katalogu Schmida (s. 100) w Kończewicach było ich w XIX w. aż pięć (!): jedna nadal używana jako chrzcielnica, druga pełniła rolę kropielnicy, trzecia stanowiła podstawę drugiej, czwarta (obecnie zaginiona?) znajdowała się na przykościelnym cmentarzu, a piąta została pod koniec XIX w. przeniesiona do Benowa (gm. Ryjewo), gdzie nadal jest ustawiona przed wejściem do kościoła.

¹⁰ Zdaniem M. Gajewskiej przesunięcie chrzcielnic w pobliże prezbiterium było efektem przejęcia świątyni katolickich w Toruniu i okolicy przez protestantów w XVI–XVII w., zob. M. Gajewska, *Chrzcielnice i kropielnice parafii toruńskich datowane na okres od XIII do XVIII wieku*, „Rocznik Toruński” 2016, t. 43, s. 186. Podobnie mogło być na Żuławach.

chrzest dzieci, sprawowanie tego obrzędu w pobliżu wejścia do kościoła miało przede wszystkim znaczenie symboliczne: chrzest jako pierwszy sakrament włączał człowieka do wspólnoty wiernych i niejako otwierał mu drogę do zbawienia, którego celem ostatecznym było wejście do grona świętych w niebiańskiej Jerozolimie¹¹. Usytuowanie chrzcielnic przy wejściu do kościoła wpływało również na formę obrzędu poświęcenia wody chrzcielnej w Wielką Sobotę. Jego ważnym elementem była procesja od ołtarza do chrzcielnicy, podczas której śpiewano specjalne litanie do świętych¹².

Niestety, nie dysponujemy źródłami, które pozwoliłyby ustalić, czy ta ogólna zasada była przestrzegana w średniowiecznych kościołach żuławskich, ponieważ najstarsze opisy wizytacyjne tych świątyń pochodzą dopiero z 1. poł. XVII w. Wzmianki o dokładnej lokalizacji chrzcielnic są w nich jednak nader rzadkie i stosunkowo późne. W wizytacji z 1669 r. tylko w przypadku kościoła w Szawałdzie (gm. Malbork), odbudowanego po zniszczeniach wskutek powodzi, określono, iż kamienna chrzcielnica jest ustawiona pośrodku kościoła¹³. Więcej tego typu wzmianek znajduje się dopiero w wizytacji generalnej biskupa Teodora Potockiego z 1700 r. W kościele w Kończewicach chrzcielnica stała wówczas „koło wieży w rogu kościoła”¹⁴, czyli zapewne w tym samym miejscu co dzisiaj, tj. w zachodniej części nawy południowej¹⁵. Podobna sytuacja miała miejsce w Małowach Wielkich, gdzie kamienna chrzcielnica znajdowała się „w rogu kościoła, koło wieży”¹⁶, tj. w nawie północnej, tak jak obecnie. Należy przy tym podkreślić, że są to ostatnie dwa kościoły na Żuławach

¹¹ Zob. J. Kuczyńska, *Chrzcielnice w świetle myśli liturgicznej i przepisów kościelnych średniowiecza*, „Roczniki Humanistyczne” 1981, t. 29, z. 4, s. 53–54.

¹² Zob. W. Pałęcki, *Benedictio fontis baptismalis w średniowiecznych rękopisach liturgicznych w Polsce* [w:] *Miejsca chrztów, urządzenia baptyzmalne i ceremoniał chrzcielny od starożytności chrześcijańskiej do soboru trydenckiego*, red. A.M. Wyrwa, Poznań–Dziekanowice, s. 279–284.

¹³ Józefczyk, s. 121 („baptisterium in medio ecclesiae saxum”), 671 (tłum. na j. polski).

¹⁴ *Ibidem*, s. 237 („baptisterium prope turrim in angulo”), 491.

¹⁵ Lokalizacja chrzcielnicy w tym miejscu jest również poświadczona w inwentaryzacji z początku XX w., zob. Schmid, s. 90 (plan kościoła z wydzielonym miejscem dla chrzcielnicy w nawie południowej), s. 94 (przekrój kościoła w kierunku zachodnim z lokalizacją chrzcielnicy i kropielnicy złożonej z dwóch czasz dawnych chrzcielnic).

¹⁶ Józefczyk, s. 135 („fons baptismalis in angulo prope turrim”), 385. Kościół w Małowach Wielkich ma tylko jedną nawę boczną, od strony północnej, inne odczytanie opisu tej lokalizacji jest więc niemożliwe.

Wiślanych, w których średniowieczne chrzcielnice znajdują się prawdopodobnie w swojej pierwotnej lokalizacji i w których nadal są one w tym samym miejscu wykorzystywane do celów kultowych¹⁷.

W Lichnowach Wielkich chrzcielnica była usytuowana „po prawej stronie w północnym zakątku kościoła”, czyli prawdopodobnie również w zachodniej części nawy północnej¹⁸. Ostatnim kościołem, w którego opisie podczas wizytacji w 1700 r. uwzględniono informację o lokalizacji chrzcielnicy, był dawny kościół parafialny w Świerkach. Opis ten nie jest jednak jednoznaczny. Dowiadujemy się z niego, że „pośrodku kościoła ustawiono baptysterium, otoczone drewnianymi rzeźbionymi kratami”, jednak nie wiadomo, czy chodziło o starą chrzcielnicę kamienną, a także czy było ono usytuowane bliżej wejścia, pośrodku czy przed prezbiterium¹⁹. W tym kontekście bardzo interesujące jest sformułowanie z kroniki jezuitów malborskich dotyczące wizyty biskupa Teodora Potockiego w obsługiwanym przez nich kościele w podmalborskich Kościeleczkach, która miała miejsce 15 marca 1700 r. Biskup wszedł wówczas do kościoła, gdzie pomodlił się przed ołtarzem, a następnie, powstrzymując ciekawość tłumu wiernych, którzy, podobnie jak w innych kościołach, zgromadzili się przy chrzcielnicy, wyszedł, wsiadł do pojazdu i odjechał do Malborka²⁰. Wydaje się, że sformułowanie o zwyczajowym gromadzeniu się wiernych „przy chrzcielnicy” należy w świetle wspomnianych wyżej wzmianek rozumieć jako równoznaczne z określeniem „na początku” kościoła, blisko wejścia głównego, gdyż w przeciwnym razie, tj. gdyby chrzcielnica nie stała w opozycji do ołtarza, czyli po przeciwnej stronie kościoła, podkreślanie tego faktu nie miałooby sensu. Można również

¹⁷ Wydaje się prawdopodobne, że do zachowania tego elementu wyposażenia kościoła w Mątowach Wielkich w jego tradycyjnym miejscu i funkcji przyczynił się związek owej chrzcielnicy z kultem bł. Doroty, reaktywowanym w XVII w. i żywym, choć z przerwami, do chwili obecnej, zob. A. Grabowska-Lysenko, *Wpływ osoby i kultu błogosławionej Doroty na życie duchowe parafii i wyposażenie kościoła w Mątowach Wielkich od średniowiecza do współczesności*, „Studia Elbląskie” 2013, t. 14, s. 56–59.

¹⁸ Józefczyk, s. 153 („baptysterium ad partem dextram in angulo ecclesiae situm, versus septemtrionem”), 404. Prawa strona oznacza tutaj prawdopodobnie, jak wynika z dopowiedzenia, nawę północną, patrząc od strony prezbiterium.

¹⁹ Na lokalizację chrzcielnicy w zachodniej części kościoła, ale w nawie południowej, wskazują również plany kościołów w Fiszewie, Kończewicach, Miłoradzu i Nowym Stawie, zamieszczone w katalogu Schmidta, s. 38, 90, 173, 217.

²⁰ Józefczyk, s. 132 („curiositatem deinde piorum, qui ad baptysterium se videndum more aliorum ecclesiarum confluerant, coercuit”), 382.

zaryzykować stwierdzenie (choć jest to wnioskowanie *ex silentio*), że do połowy XVII w. taka lokalizacja chrzcielnicy była do tego stopnia powszechna i oczywista, że nie uznawano za konieczne w ogóle o niej wspominać, a wzmianki o tym pojawiają się dopiero wtedy, gdy na przełomie XVII i XVIII w. zaczął się upowszechniać zwyczaj lokowania nowych chrzcielnic w bezpośrednim sąsiedztwo prezbiterium. Był to zatem swoisty okres przejściowy, kiedy chrzcielnica mogła znajdować się zarówno w starym, tradycyjnym miejscu, czyli od strony zachodniej, ale także w nowym, przy prezbiterium, i dlatego wizytatorzy zwracali niekiedy uwagę na precyzyjne określenie jej lokalizacji.

Usytuowanie chrzcielnicy po zachodniej stronie kościoła, nieopodal wejścia, w większych świątyniach w nawie bocznej, czyli w strefie łatwo dostępnej dla wiernych i słabo widocznej z prezbiterium, wiązało się z niebezpieczeństwem profanacji. Chodzi tu zarówno o zwykły brak szacunku wobec poświęconych przedmiotów kultu, które mogły ulec przypadkowemu zabrudzeniu lub uszkodzeniu, ale także o działania celowe, np. wykradanie wody święconej do jakichś zabiegów magicznych²¹. Nie wiadomo, czy już w średniowieczu zabezpieczano chrzcielnice żuławskie przed taką ewentualnością, zaopatrując je w specjalne pokrywy i ogradzając kratami. Mamy natomiast bardzo liczne świadectwa takich praktyk w okresie nowożytnym, od XVII w. począwszy. Specyficznym źródłem dotyczącym stanu chrzcielnic w kościołach żuławskich są zapisy wizytacji z 1640 r. przeprowadzonej kilka lat po zakończeniu wojny polsko-szwedzkiej o ujście Wisły (1626–1635), podczas której większość mieszkańców Żuław przeszła na luteranizm, a życie katolickie na tym terenie niemal zamarło. Była to wprawdzie sytuacja wyjątkowa, wynikająca bezpośrednio ze zniszczeń i ogólnego rozluźnienia obyczajów w trakcie wojny, jednak jej konsekwencje trwały jeszcze wiele lat po jej zakończeniu. W Borętach

²¹ Pośrednio wskazuje na to wzmianka w najstarszym pomezzańskim formularzu wizytacyjnym z 1400 r., w którym wśród pytań do duchownych znalazło się również następujące sformułowanie: „Tak samo (należy sprawdzić), czy Ciało Chrystusa i inne sakramenty są zabezpieczone w murze, tak jak przed wieszczbiarstwem”, zob. J. Wiśniewski, *Kościół i kaplice...*, t. 2, s. 682. Szerzej na ten temat zob. J. Nowiński, *Ewolucja formy chrzcielnicy i zabezpieczenia miejsca celebracji sakramentu chrztu efektem rosnącego znaczenia wody chrzcielnej i jej wykradania do praktyk magicznych* [w:] *Teologia i liturgia chrztu od starożytności chrześcijańskiej do czasów nowożytnych*, red. A.M. Wyrwa, J. Górecki, Poznań 2015, s. 115–132.

wizytatorzy zauważyli, że woda chrzcielna była „zmieszana z brudem i śmieciami”. Przy okazji opisu kościoła w Gnojewie wizytator zanotował: „widzieliśmy bowiem na Żuławach chrzcielnicę jako naczynia do fermentowania ciasta”. W Kończewicach chrzcielnica była „brudna”. W Lichnowach Wielkich znajdowała się chrzcielnica „bez pokrywy i z tego powodu pokryta brudem”²². O braku pokrywy, która w należyty sposób zabezpieczałaby wodę chrzcielną przed zanieczyszczeniem, wzmiankowano zresztą przy wielu innych opisach kościołów w tej wizytacji. W 1647 r. w Pogorzalej Wsi była chrzcielnica bez zamknięcia, co zapewne spowodowało, że w wodzie święconej „roją się robaki”²³.

Konsekwencją takiego stanu rzeczy były liczne zalecenia powizytacyjne nakazujące zabezpieczenie chrzcielnicy przed dostępem przypadkowych osób, a samej wody święconej przed zabrudzeniem i dostaniem się w niepowołane ręce. W następnych wizytacjach przy opisie chrzcielnic regularnie pojawiają się wzmianki o stosownych pokrywach i zamknięciach, a także balustradach lub parawanach, a najczęściej drewnianych, rzeźbionych kratkach, otaczających chrzcielnicę. Jedynym zachowanym przykładem takiej kraty, pochodzącej prawdopodobnie z 2. poł. XVII w., jest obudowa chrzcielnicy w kościele w Małowach Wielkich (il. 1)²⁴. Zamknięcie dostępu do wody święconej w kamiennej chrzcielnicy rozwiązywano najczęściej poprzez wykonanie w górnej krawędzi czaszy dwóch symetrycznych otworów (wyjątkowo jednego lub, jak w Starej Kościelnicy, czterech), w których za pomocą płynnego metalu (ołowiu?) osadzano metalowe skoble. W wizytacjach owe zamknięcia są zawsze określane ogólnikowo jako dobre lub solidne. Nie wiadomo zatem, czy do zablokowania umieszczonej na chrzcielnicy pokrywy stosowano tylko jakieś wrzeciędzie z zatyczką, czy może były one również zamykane na kłódki, co wydaje się wysoce prawdopodobne. Do dzisiaj nie przetrwało bowiem żadne kompletne zamknięcie kamiennej chrzcielnicy żuławskiej, które można by pewnie datować na okres przedrozbiorowy, z wyjątkiem pokrywy z Miłoradza²⁵. Pozostałością po zwyczaju zamykania chrzcielnic

²² Józefczyk, s. 282, 283, 292.

²³ *Ibidem*, s. 319.

²⁴ Zob. przyp. 17.

²⁵ Oryginalna rokokowa XVIII-wieczna pokrywa kamiennej chrzcielnicy w Miłoradzu ma wprawdzie zamknięcie ze skoblem, lecz został on zamocowany nie bezpośrednio do chrzcielnicy, lecz na dwuczęściowej pokrywie. Rozmiar pokrywy

są natomiast często na nich zachowane ślady w postaci wspomnianych otworów, w których niekiedy tkwią jeszcze oryginalne skoble (zob. Aneks). Są one ważnym dowodem na to, że zdecydowaną większość zinwentaryzowanych obiektów, wykorzystywanych obecnie jako kropielnice (tj. 31 z 39), pierwotnie używano jako chrzcielnice. Ponadto funkcji takiej nie wyklucza brak tego rodzaju śladów, ponieważ przez analogię można uznać za chrzcielnice również obiekty, które ich nie mają, ale wykazują daleko idące podobieństwo do obiektów bez wątplenia będących chrzcielnicami²⁶.

Przechodząc do omówienia funkcji użytkowych i symbolicznych żuławskich chrzcielnic, chciałbym najpierw zwrócić uwagę na materiał, z którego zostały wykonane, oraz na ich rozmiary. Od wczesnego średniowiecza pouczenia synodów, biskupów i teologów, zarówno z przyczyn praktycznych, jak i symbolicznych, wskazywały na konieczność wykonywania chrzcielnic z materiałów trwałych i nieprzepuszczalnych, najlepiej z kamienia. Zastosowanie twardego i spóistego kamienia dawało gwarancję, że poświęcona woda chrzcielna nie wsiąknie lub nie przecieknie przez jego strukturę albo nie rozleje się w wyniku jakiegos uszkodzenia²⁷. Miało to jednak zarazem niebagatelne znaczenie symboliczne, ponieważ powiązanie kamienia z wodą otwierało cały cykl skojarzeń biblijnych, w których symboliczne znaczenie tego pierwszego harmonijnie łączyło się z teologicznym

został w ten sposób dostosowany do średnicy kamiennej czaszy, że jest ona na niej osadzona „na wcisk”, a dodatkowe zabezpieczenie stanowi sam ciężar drewnianej konstrukcji.

²⁶ Pewne wątpliwości budzą jedynie obiekty o bardzo prostym kształcie i niezbyt dużych rozmiarach, jak kropielnice w Gnojewie, Trutnowach czy Tui (nr 5, 36, 39), które rzeczywiście mogły być od początku wykorzystywane jako kropielnice.

²⁷ Zob. J. Kuczyńska, *Chrzcielnice w świetle...*, s. 49–50. Stosunkowo niewielka liczba (ok. 400) kamiennych średniowiecznych chrzcielnic zachowanych na terenie dzisiejszej Polski w stosunku do ogólnej liczby istniejących w tym czasie kościołów parafialnych wskazuje na to, że większość z nich była jednak wytwarzana z drewna i zapewne dlatego nie zachowała się do czasów współczesnych. O częstym użytkowaniu chrzcielnic drewnianych świadczą również statuty synodalne z XV w. oraz nowożytnie inwentarze kościołów, zob. J. Kuczyńska, *Średniowieczne chrzcielnice kamienne w Polsce*, „Rocznik Historii Sztuki” 1984, t. 14, s. 74–75. Trzeba jednak dodać, że dane zebrane przez Kuczyńską są z pewnością niepełne. Widać to wyraźnie na przykładzie Żuław, gdzie odnotowała jedynie 7 obiektów w 5 miejscowościach, podczas gdy przedwojenny katalog zabytków sztuki wymienia ich na tym terenie co najmniej 4 razy więcej! Do wyjątków należą późnośredniowieczne chrzcielnice z brązu, bardziej ozdobne i zapewne też znacznie droższe, które spotykamy tylko w niektórych kościołach miejskich. W północnej Polsce przykłady tego rodzaju dzieł zachowały się w Elblągu, Toruniu i Kołobrzegu.

znaczeniem wody jako źródła życia doczesnego i wiecznego. W średniowiecznych modlitwach związanych z obrzędem poświęcenia wody chrzcielnej, który dzisiaj celebrowany jest w wigilię Wielkanocy²⁸, można znaleźć wiele odniesień do staro- i nowotestamentalnych wydarzeń związanych z wodą. Jest wśród nich również odwołanie do wypadków, które miały miejsce podczas wędrówki Izraelitów z Egiptu do Ziemi Obiecanej, w tym do buntu w Massa i Meriba, kiedy to Mojżesz uderzeniem laski wydobyl ze skały wodę, żeby napoić spragniony lud (Wj 17, 1–7)²⁹. Zgodnie z teologiczną zasadą prefiguracji wydarzenia historyczne opisane w Starym Testamencie były zapowiedzią tego, co znajdzie swoje dopełnienie w Nowym Przymierzu, ale także w rzeczywistości eschatologicznej, której modelem jest wizja niebiańskiej Jerozolimy w Objawieniu św. Jana (o czym niżej).

W wypadku wielu chrzcielnic żuławskich uwagę zwracają ich stosunkowo okazałe rozmiary, które były zapewne dyktowane nie tylko względami reprezentacyjnymi, ale także praktycznymi (il. 2). Odpowiednio duża misa chrzcielna umożliwia bowiem dokonywanie obrzędu chrztu poprzez całkowite zanurzenie niemowlęcia, które na terenie sąsiednich ziem polskich praktykowano, obok trzykrotnego polania głowy, co najmniej do XV w.³⁰

Prawie wszystkie chrzcielnice żuławskie mają zazwyczaj dosyć proste, wręcz ascetyczne formy, które nie pozwalają na ustalenie bliższej chronologii ich powstania (il. 3). Wydaje się jednak wysoce prawdopodobne, że jako sprzęt niezbędny do funkcjonowania kościoła parafialnego zdecydowana większość z nich została wytworzona w ciągu XIV w., tj. w okresie kształtowania się sieci parafialnej na obszarze Żuław Wiślanych³¹. Poza chrzcielnicami z Miłoradza

²⁸ Przed reformami Soboru Watykańskiego II obrzędy te należały do liturgii Wielkiej Soboty.

²⁹ Zob. W. Pałęcki, *Benedictio...*, s. 290, przyp. 116: „qui te in deserto amaram, suavitate indita, fecit esse potabilem, et sitiinti populo de petra produxit”. Werszet ten opuszczono we współczesnej, skróconej formie błogosławieństwa wody chrzcielnej, ale podobne odniesienie znajduje się w formule błogosławieństwa wody do pokropienia wiernych na pamiątkę chrztu św.: „Woda była również narzędziem Twojego miłosierdzia; przez nią wyprowadziłeś Twój lud z niewoli i ugasiłeś jego pragnienie na pustyni”, zob. *Święte Triduum Paschalne*, Poznań 1999, s. 28.

³⁰ Por. M. Delimata-Proch, *Teoria i praktyka udzielania chrztu najmłodszym w polskim średniowieczu* [w:] *Teologia i liturgia chrztu...*, s. 365.

³¹ Według J. Kuczyńskiej wszystkie chrzcielnice żuławskie można zaliczyć do tzw. stylu przejściowego (pomiędzy tradycją romańską i gotycką) i datować ogólnie na XIV w., zob. J. Kuczyńska, *Średniowieczne chrzcielnice...*, s. 28–30.

i Niedźwiedzicy wszystkie pozostałe wykonane są z różnokolorowych kamieni narzutowych pochodzenia skandynawskiego, licznie występujących na sąsiadujących z Żuławami wysoczyznach morenowych. Ośrodków wytwórczych, w których je wykonywano, należy szukać na terenie okolicznych miast, tj. Gdańska, Tczewa, Malborka czy Elbląga, skąd były one dystrybuowane nie tylko na Żuławy, ale także do wielu innych okolicznych wsi i miasteczek. Świadczy o tym podobieństwo niektórych typów chrzcielnic żuławskich do chrzcielnic zachowanych w kościołach na innych okolicznych terenach, zwłaszcza wzdłuż szlaku wiślanego, który mógł ułatwiać przewożenie tych ciężkich obiektów na większe odległości³².

Przypisywanie architektury kościelnej i poszczególnym elementom jej wyposażenia znaczenia symbolicznego wydaje się faktem bezdyskusyjnym, otwarta natomiast pozostaje kwestia, na ile owe treści symboliczne były rozumiane przez wiejskich czy małomiasteczkowych proboszczów, a zwłaszcza ich prostych, niepiśmiennych wiernych. Jeśli chodzi o chrzcielnice, można założyć, że zarówno forma samego obrzędu, jak i służących do niego przedmiotów, mogły być tematem prostej katechezy objaśniającej wiernym ich duchowe znaczenie³³. Jakkolwiek zredukowane do artystycznego minimum kształty żuławskich chrzcielnic nie wzbudzały do tej pory większego zainteresowania historyków sztuki, to jednak błędem byłoby zakładanie, że nie miały one żadnego znaczenia i sprowadzały się tylko do funkcji czysto użytkowych. Na korzyść tej tezy świadczy możliwość wyróżnienia w tym zbiorze kilku odmiennych typów dekoracyjnych, których forma artystyczna musiała być efektem świadomej kreacji, odwołującej się do jakichś powszechnie zrozumiałych symboli. Twardy i trudny w obróbce materiał, którym dysponowali miejscowi kamieniarze, czyli granit, determinował ich kształt, dlatego dominującą formą wśród żuławskich chrzcielnic jest prosta, półkulista czasza zaopatrzona co najwyżej w lekko wybrzuszone opaski: jedną biegnącą dookoła zewnętrznej krawędzi czaszy i sześć do niej prostopadłych, łączących krawędź z podstawą czaszy (il. 4).

³² Zdaniem J. Kuczyńskiej głównym ośrodkiem produkcji kamiennych chrzcielnic kielichowych stylu przejściowego mógł być w XIV w. Malbork, który wówczas był ważnym ośrodkiem kamieniarskim i budowlanym w związku z rozbudową zamku, *ibidem* s. 29–30.

³³ Zob. M. Jakubek-Raczkowska, *Tu ergo flecte genua tua. Sztuka a praktyka religijna świeckich w diecezjach pruskich państwa krzyżackiego do połowy XV w.*, Pelplin 2014, s. 72 *et seq.*, 481 *et seq.*

Typ I, tj. chrzcielnicę o półkulistej lub kielichowatej czaszy bez dodatkowej ornamentacji, reprezentuje 10 obiektów zachowanych w kościołach: w Borętach, Cyganku, Królewie, Krzyżanowie, Marynowach i Myszewie oraz w Gnojewie, Trutnowach i w Tui (w katalogu nr 1, 3, 5, 10, 11, 19, 20, 26, 37, 40)³⁴. Ich kielichowata forma, jak to się powszechnie przyjmuje, mogła być rozumiana jako odniesienie do sakramentu eucharystii, który, podobnie jak chrzest, był według nauki Kościoła warunkiem udziału w życiu wiecznym. Należy również zwrócić uwagę na ich kolistą, wręcz „idealną” strukturę, która znajduje swoje odniesienie w symbolice koła czy kuli, jako znaku pełni, doskonałości, nieskończoności, czyli rzeczywistości, której zapowiedzią jest właśnie sakrament chrztu³⁵. Wspomniane wyżej czasze z opaskami, dzielącymi jej powierzchnię na sześć trójkątnych pól, można wyróżnić jako typ II, do którego należy 9 obiektów znajdujących się w kościołach: w Jezierniku, Kończewicach, Lisewie Malborskim, Lubieszewie, Małowach Wielkich, Miłoradzu, Nowym Stawie, Piekle i Tui (nr 4, 7, 15, 18, 23, 25, 30, 32, 39). Ów podział nie może być przypadkowy, a kluczem do jego zrozumienia jest niewątpliwie biblijna symbolika liczby sześć. W średniowieczu kojarzono ją przede wszystkim z szóstym dniem stworzenia, w którym Pan Bóg powołał do życia człowieka, podczas gdy chrzest jest przeciwieństwem z perspektywy teologicznej nowym narodzeniem z wody i z Ducha Świętego do życia wiecznego³⁶. Bardzo popularnym na Żuławach wariantem typu II, którego frekwencja jest nawet nieco większa, są chrzcielnice, w których sześciopółowa czasza jest u góry zwieńczona opaską podzieloną za pomocą pionowych żeber na dwanaście części (il. 5). Do wydzielonego w ten sposób typu III należy 11 chrzcielnic, zachowanych w kościołach: w Kończewicach, Lichnowach, Lubieszewie, Małowach Wielkich, Niedźwiedzicy, Nowej Cerkwi, Pogorzalej Wsi, Starej Kościelnicy i Żuławkach (nr 8, 9, 13, 16, 17, 22, 28, 29, 33, 34, 41)³⁷. Także

³⁴ Trzy ostatnie mogły być od początku użytkowane jako kropielnice.

³⁵ D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, Warszawa 1990, s. 57–58.

³⁶ *Ibidem*, s. 46.

³⁷ Zob. J. Kuczyńska, *Średniowieczne chrzcielnice...*, s. 29–30; *eadem*, *Średniowieczne chrzcielnice kamienne w Polsce. Katalog*, Lublin 1984, s. 55–67. Autorka traktuje wyróżnione przeze mnie chrzcielnice typu II i III jako jeden typ, na który składa się 38 obiektów, wszystkie znajdujące się w granicach dawnego państwa krzyżackiego, głównie w rejonie nadwiślańskim. Należy podkreślić, że Kuczyńska uwzględnia tylko 7 chrzcielnic tego typu z terenu Żuław, podczas gdy w rzeczywistości jest ich co najmniej 19, co wskazuje dalsze możliwości badawcze.

związek liczby 12 z sakramentem chrztu wydaje się dosyć przejrzysty. W Starym Testamencie symbolizowała ona lud wybrany, składający się z tzw. 12 pokoleń Izraela, a w Nowym Przymierzu – Kościół oparty na fundamencie 12 apostołów. Niezwykle istotne znaczenie ma dwunastka w Objawieniu św. Jana, czyli w perspektywie eschatologicznej, gdzie wielokrotnie i na różne sposoby służy do opisu rzeczywistości niebiańskiej³⁸. Chrzcielnica jawi się w tym kontekście jako symboliczne miejsce przejścia od rzeczywistości doczesnej do nadprzyrodzonej, od starego Adama do nowego stworzenia, którego celem ostatecznym jest wieczne życie z Bogiem w niebie. Chrzcielnice typu II i III należą do najliczniej występujących rodzajów średniowiecznych kamiennych chrzcielnic nad dolną Wisłą, także poza obszarem Żuław Wiślanych. Można wręcz zaryzykować twierdzenie, że są one reprezentatywne dla terenów dawnego państwa krzyżackiego, a przynajmniej dla jego części nadwiślańskiej. Kwestia ta jednak wymaga jeszcze dalszych badań terenowych³⁹.

Do typu IV zaliczam 5 żuławskich chrzcielnic, które mają czasę ukształtowaną w formie ośmioboku lub czasę półokrągłą podzieloną na 8 pól (il. 6, 7). Należą do nich obiekty z kościołów w: Kmiecinie, Lichnowach, Małowach Wielkich, Orłowie i Tui (nr 6, 12, 21, 31, 38), a także stopa bez czaszy przed kościołem w Starej Kościelnicy (nr 35) oraz stopa jednej z chrzcielnic w Niedźwiedzicy (nr 28)⁴⁰. Zastosowanie w tym wypadku podziału na osiem części należy potraktować jako odwołanie do nader popularnej w starożytności i średniowieczu symboliki liczby 8 – powszechnie uznawanej za miarę doskonałości nadprzyrodzonej. W antyku na planie koła lub ośmioboku, znaków nieskończoności i doskonałości⁴¹, wznoszono mauzolea, z kolei dla chrześcijan figury te stały się idealną formą zarówno dla kaplic grobowych, jak i dla baptysteriów. Ósemka jest także znakiem niedzieli (następującej po dniu siódmym, czyli żydowskim szabacie), dnia Zmartwychwstania, co bezpośrednio

³⁸ D. Forstner, *Świat symboliki...*, s. 51–53.

³⁹ Zarówno dawne niemieckie katalogi sztuki, jak i współczesne opracowania nie są wystarczająco kompletne i szczegółowe, ażeby formułować w tej kwestii zbyt daleko idące i stanowcze wnioski.

⁴⁰ Wyłączam z tego zbioru drugą chrzcielnicę w Niedźwiedzicy, którą ze względu na dominującą w jej dekoracji symbolikę apokaliptyczną zaliczam do typu V.

⁴¹ *Ibidem*, s. 48–50. Zwróćmy uwagę, że do dzisiaj „leżąca” ósemka jest w matematyce znakiem nieskończoności.

wiąże ją z chrztem, dzięki któremu człowiek może stać się współuczestnikiem zmartwychwstania Chrystusa⁴².

Piątym i ostatnim typem, który można wyróżnić wśród żuławskich chrzcielnic, pokrewnym do typu III, są obiekty odwołujące się do symboliki apokaliptycznej. Należą do nich tylko 4 chrzcielnice z kościołów: w Cyganku, Lisewie Malborskim, Miłoradzu i Niedźwiedzicy (nr 2, 14, 24, 27), każda z nich jest jednak na swój sposób oryginalna. Najprostsza jest chrzcielnica z Cyganka (il. 2), której okazała, dwunastoboczna czasza nawiązuje do wspomnianej powyżej symboliki liczby 12. Tę samą ideę, ale w znacznie bardziej rozbudowanej artystycznie formie, znajdujemy na chrzcielnicy z Miłoradza, gdzie na kolistej czaszy wyrzeźbiono 12 trójlistnych gotyckich arkad, które dodatkowo zostały ozdobione trójlistkami umieszczonymi pomiędzy łukami arkad (il. 8)⁴³. Jest to, moim zdaniem, czytelne odniesienie do apokaliptycznego opisu niebiańskiej Jerozolimy (miasta zbawionych), do której według wizji św. Jana ma prowadzić 12 bram, po 4 z każdej strony. Rozbudowana symbolika niebiańskiego Jeruzalem była nader często wykorzystywana zarówno w architekturze kościelnej, jak i elementach jej wyposażenia, przy czym niejednokrotnie korzystano z niej w sposób twórczy, odwołując się tylko do wybranych elementów tekstu biblijnego⁴⁴. W odniesieniu do omawianej chrzcielnicy znaczenie symboliczne, wiążące obrzęd chrztu z nadzieją życia wiecznego, mają zapewne

⁴² *Ibidem*, s. 48–49. O symbolice oktawy w kontekście chrztu zob. także: J. Nowiński, *Ewolucja formy chrzcielnic...*, s. 111. Podstawą chrześcijańskiej teologii chrztu są słowa św. Pawła z listu do Rzymian: „Czyż nie wiadomo wam, że my wszyscy, którzyśmy otrzymali chrzest zanurzający w Chrystusa Jezusa, zostaliśmy zanurzeni w Jego śmierć? Zatem przez chrzest zanurzający nas w śmierć Chrystus powstał z martwych dzięki chwale Ojca” (Rz 6, 3–4). Wszystkie cytaty biblijne podaję według tłumaczenia polskiego z Biblii Tysiąclecia.

⁴³ Bezpośrednią analogią do tego rodzaju wystroju jest chrzcielnica z kościoła parafialnego pw. św. Jana Chrzciela na Starym Mieście w Malborku, której czasza jest ozdobiona 16 trójlistnymi arkadami, pomiędzy którymi znajdują się trój-, cztero- i pięciolistne ornamenty. Wapienne chrzcielnice ozdobione ostrołukowymi arkadami znajdują się również w kościele św. św. Piotra i Pawła w Gdańsku (24 arkady), w zachodniej kruchcie kościoła farnego w Chełmnie (8 arkad), w katedrze w Koszalinie (12 arkad), katedrze w Kamieniu Pomorskim (12 arkad), a także w kilku kościołach wiejskich na ziemi chełmińskiej, Pomorzu Zachodnim i niemieckim Przedpomorzu. Prawdopodobnie są to obiekty będące importami ze Skandynawii lub ich naśladownictwem, zob. J. Kuczyńska, *Średniowieczne chrzcielnice...*, s. 25–26.

⁴⁴ S. Kobielius, *Niebiańska Jerozolima. Od sacrum miejsca do sacrum modelu*, Ząbki 2004, s. 135 *et seq.*

nie tylko owe arkady – bramy, ale także umieszczone pomiędzy nimi trójliście. Mogą one nawiązywać do rosnącego w mieście zbawionych „drzewa życia”, zapewniając jego mieszkańcom zdrowie i nieśmiertelność⁴⁵. Motyw arkadowych bram i trójliści znajduje się również na wykonanej z wapienia chrzcielnicy z Niedźwiedzicy, która jednak łączy ten motyw z tradycyjnym dla baptysteriów zarysem ośmiobocznym (il. 9). Dwanaście (lub osiem) bram, rzeka „wody żywej” i liście z „drzewa życia” to wystarczająco kompletny zestaw symboli, który pozwala uznać chrzcielnicę z Miłoradza i Niedźwiedzicy za miniaturowe modele niebiańskiej Jeruzolimy – miasta zbawionych. Trudniejsza w interpretacji jest natomiast, pod każdym względem nietypowa, jedna z chrzcielnic ustawionych w kručie kościoła w Lisewie Malborskim (Aneks, nr 14), której czasza została obwiedziona fryzem składającym się z 13 (!) odwróconych arkad, w których jest rozmieszczonych 7 okrągłych wypukłości. Biorąc pod uwagę prowincjonalizm i pewną nieporadność warsztatową tego dzieła, można chyba uznać, że miała ona również odwzorowywać 12 apokaliptycznych bram, a umieszczone w nich koliste wypukłości mogą nawiązywać do wersetu, w którym św. Jan bliżej charakteryzuje ich konstrukcję: „dwanaście bram to dwanaście pereł: każda z bram była z jednej perły” (Ap 21, 21)⁴⁶. Do zestawu symboli o proveniencji apokaliptycznej można prawdopodobnie również zaliczyć częsty motyw w chrzcielnicach żuławskich – osadzenie ich na trzonie o kształcie trój- lub nawet pięciostopniowej piramidy (il. 10). Być może jest to nawiązanie do innego szczegółu podanego w Objawieniu św. Jana, a mianowicie umiejscowienia niebiańskiej Jeruzolimy na „górze wielkiej i wyniosłej” (Ap 21, 10).

⁴⁵ Według Objawienia św. Jana drzewo (lub drzewa) życia ma ścisły związek z wypływającą z miasta rzeką, co wprost można odnieść do życiodajnej wody chrzcielnej: „I ukazał mi rzekę wody życia, lśniąca jak kryształ, wypływającą z tronu Boga i Baranka. Pomiędzy rynkiem Miasta a rzeką, po obu brzegach, drzewo życia, rodzące dwanaście owoców – wydające swój owoc każdego miesiąca – a liście drzewa [służą] do leczenia narodów” (Ap 22, 1–2).

⁴⁶ Liczba 7 ma również bardzo bogate konotacje symboliczne, które od starożytności czyniły z niej znak pełni i doskonałości, ale stworzonej, doczesnej, w przeciwieństwie do 8, która odnosiła się do pełni nadprzyrodzonej. Siódemka symbolizuje również ziemskie życie człowieka, składające się z ciała (4) i duszy (3), zob. D. Forstner, *Świat symboliki...*, s. 46–48. Trudno jednak orzec, czy takie wysoce spekulatywne podejście było dostępne umysłowości twórców chrzcielnicy z Lisewa, czy też uzyskany przez nich efekt artystyczny jest raczej wynikiem jakichś niezamierzonych błędów w rozmieszczeniu wspomnianych motywów zdobniczych.

Celem przedstawionych powyżej rozważań było przede wszystkim zwrócenie uwagi na bogaty, a w literaturze naukowej zapoznany, zbiór średniowiecznych zabytków w postaci kamiennych chrzcielnic, do dzisiaj licznie zachowanych w żuławskich kościołach. Wobec zaginięcia lub zniszczenia większości innych elementów pierwotnego wyposażenia tych kościołów jest to zbiór cenny, świadczący o pobożności i kulturze artystycznej, ale także zamożności dawnych mieszkańców Żuław Wiślanych. Mimo pozornej prostoty zabytki te niosą, jak się wydaje, wiele ciekawych treści symbolicznych, do tej pory niedostrzeganych, które zasługują na dalsze badania porównawcze. Szczególnie istotna wydaje się symbolika liczb (zwłaszcza 6, 8 i 12 oraz ich wielokrotności), obecna w większości znanych obiektów⁴⁷, jak również graficzne aluzje do niebiańskiej Jerozolimy (arkady, liście). Celem dalszych badań powinno być również sporządzenie kompletnego katalogu średniowiecznych kamiennych chrzcielnic z terenu całego państwa krzyżackiego (zachowanych i znanych z literatury), określenie frekwencji poszczególnych typów, wskazanie domniemanych ośrodków produkcji, dróg importu itp. Już teraz można jednak postawić ostrożną hipotezę, że kamienne chrzcielnice z tego obszaru stanowią na tle innych ziem dzisiejszej Polski zbiór wyjątkowy, mający własne odrębne cechy, ściśle powiązany z historią i kulturą średniowiecznych Prus krzyżackich.

⁴⁷ Co ciekawe, powtarzalność tych motywów liczbowych jest z reguły zupełnie ignorowana przez autorów opisujących chrzcielnice, tak jakby nie miały one żadnego znaczenia. W połączeniu z mało czytelnymi ilustracjami, nieukazującymi danego obiektu ze wszystkich stron, utrudnia to często pełną identyfikację jego dekoracji i przypisanie jej do określonego typu.

Aneks

Zachowane średniowieczne kamienne chrzcielnice na Żuławach Wiślanych⁴⁸

Nr	Miejsowość	Funkcja	Skoble	Typ	Forma czaszy	Lokalizacja	Trzon / uwagi	Katalog Schmidta (strona)
1	Boręty	K	brak	I	półkulista	kruchta zach.	czasza pęknięta, stopa piramidalna, 3-stopniowa	18, 20
2	Cygank (Zelichowo) ⁴⁹	K	2	V	12-boczna	kruchta zach.	podstawa bardzo niska	352
3	Cygank (Zelichowo)	K	brak	I	półkulista	przed kościołem	stopa 12-boczna	–
4	Jeziernik	Ch	2	II	półkulista, 6-polowa	przy prezbiterium	trzon i stopa okragła	290
5	Gnojewo	K	brak	I	półkulista	kruchta zach.	brak podstawy, kropielnica współczesna?	–
6	Kmiecin	K	brak	IV	8-boczna	kruchta zach.	trzon 8-boczny, stopa okragła, chrzcielnica współczesna?	–
7	Kończewice	Ch	2	II	półkulista, 6-polowa	nawa pd.	otoczona współczesną, żelazną kratą, stopa piramidalna, 3-stopniowa	94, 100
8	Kończewice	K	brak	III	6-polowa, kra-wędz 12-boczna	przy wejściu zach.	brak pierwotnej podstawy (zob. nr 9)	94, 100

⁴⁸ W kolumnie trzeciej skrótami oznaczono: Ch – chrzcielnica, K – kropielnica.

⁴⁹ Formalnie kościół ten znajduje się na terenie miejscowości Zelichowo, jednak tradycyjnie ta część wsi, położona po zachodniej stronie Tugi, nazywana jest Cygankiem.

9	Kończewice	K	?	III	6-polowa, kra- wędz 12-boczna	przy wejściu zach.	odwrocona czasza stanowi podstawę poprzedniej (nr 8)	94, 100
10	Królewo	Ch	2	I	półkulista	przy prezbiterium	trzon okragły	84
11	Krzyżanowo	K	1	I	półkulista	kruchta zach.	stopa okragła, stoi osobno, przed kościółem	238
12	Lichnowy	K	brak	IV	okragła, podzie- lona żebrami na 8 pól	kruchta zach.	stopa 8-boczna, jednolita z czaszą	135
13	Lichnowy	K	brak	III	6-polowa, kra- wędz 12-boczna	kruchta pd.	brak podstawy	135
14	Lisewo Malb.	K	2	V	półkulista, 13-polowa	kruchta zach.	brak podstawy	149
15	Lisewo Malb.	K	brak	II	półkulista, 6-polowa	kruchta zach.	stopa piramidalna, 3-stopniowa	149
16	Lubieszewo	Ch	?	III	6-polowa, kra- wędz 12-boczna	prezbiterium	stopa piramidalna, 3-stopniowa	105, 112
17	Lubieszewo	K	brak	III	6-polowa, kra- wędz 12-boczna	kruchta zach.	stopa piramidalna, 3-stopniowa	105, 112
18	Lubieszewo	K	brak	II	półkulista, 6-polowa	kruchta pd.	stopa piramidalna, 3-stopniowa	105, 112
19	Marynowy	K	1	I	półkulista	pod chórem	trzon okragły	-
20	Marynowy	K	brak	I	półkulista	kruchta pd.	trzon okragły	-

Nr	Miejsco- wość	Funkcja	Skoble	Typ	Forma czaszy	Lokalizacja	Trzon / uwagi	Katalog Schmida (strona)
21	Małowy Wlk.	Ch	brak?	IV	8-boczna	nawa pn.	otoczona drewnianą kratą (z 2 poł. XVII w.?), czasza z drewnianą pokrywą, stopa okrągła	187
22	Małowy Wlk.	K	2	III	6-polowa, kra- wędź 12-boczna	kruchta zach.	stopa piramidalna, 3-stopniowa	187
23	Małowy Wlk.	K	brak	II	półkulista, 6-polowa	kruchta pd.	stopa piramidalna, 4-stopniowa	187
24	Miloradz	Ch	brak	V	okragła, 12 arkad, trójli- ście między łukami	prezbiterium	czasza z wapienia (?), pokrywa drewniana, roko- kowa, ze sceną Chrztu w Jordanie, trzon okrągły, wtórny	173, 176, 177
25	Miloradz	K	2	II	półkulista, 6-polowa	kruchta pd.	brak podstawy	–
26	Myszewo	K	2	I	półkulista	pod chórem	stopa piramidalna, 3-stopniowa	–
27	Niedźwie- dzica	K	brak	V	8-boczna, z arkadami, na górnym fry- zie trójłście	kruchta zach.	czasza z wapienia, trzon okrągły	28, 30
28	Niedźwie- dzica	-	2	III	6-polowa, kra- wędź 12-boczna	przed kościółem	czasza z granitu, trzon z wapienia, u góry 8-boczny, na dole 4-boczny	28, 30
29	Nowa Cerkiew	K	brak	III	6-polowa, kra- wędź 12-boczna	kruchta zach.	brak podstawy, czasza asymetryczna	197

30	Nowy Staw	K	2	II	półkulista, 6-polowa	kruchta zach.	stopa piramidalna, 3-stopniowa	217, 226
31	Orłowo	K	2	IV	8-boczna	kruchta zach.	zniszczona w czasie pożaru 2019	243
32	Piekło	K	brak	II	6-boczna	kruchta zach.	stopa piramidalna, 3-stopniowa	–
33	Pogorzala Wieś	K	2	III	6-polowa, kra- wędź 12-boczna	kruchta zach.	stopa piramidalna, 4-stopniowa, czasza asymetryczna	376
34	Stara Kościelnica	Ch	4	III	6-polowa, kra- wędź 12-boczna	przy prezbiterium	stopa piramidalna, 5-stopniowa	8, 13
35	Stara Kościelnica	–	–	–	–	przed kościółem	brak czaszy, stopa 8-boczna	–
36	Stęblewo	–	–	–	–	przed kościółem	brak czaszy, stopa okrągła	–
37	Trutnowy	K	brak	I	półkulista	kruchta zach.	podstawa współczesna	–
38	Tuja	Ch	brak	IV	8-boczna	prezbiterium	stopa 8-boczna	338
39	Tuja	K	2	II	misowata, 6-polowa	kruchta zach.	podstawa ceglana	338
40	Tuja	K	brak	I	półkulista	kruchta pd.	czasza wmurowana w ścianę	338
41	Żuławki	K	brak	III	6-polowa, kra- wędź 12-boczna	pod chórem	stopa 6-boczna	50

Il. 1. Małowy Wielkie (gm. Miłoradz). Chrzcielnica ośmioboczna otoczona barokową kratą w północnej nawie kościoła (fot. Dariusz Piasek)

Il. 2. Cyganek-Żelichowo (gm. Nowy Dwór Gdański). Dawna chrzcielnica dwunastoboczna w kruście zachodniej kościoła (obecnie cerkiew grecko-katolicka) (fot. Dariusz Piasek)

Il. 3. Borety (gm. Lichnowy). Dawna chrzcielnica w zachodniej kruście kościoła poewangelickiego (obecnie katolickiego) (fot. Dariusz Piasek)

Il. 4. Kończewice (gm. Miłoradz). Chrzcielnica w nawie południowej, otoczona współczesną kratą (fot. Dariusz Piasek)

Il. 5. Nowa Cerkiew (gm. Ostaszewo). Czasza
dawnej chrzcielnicy w kruhcie zachodniej
(fot. Dariusz Piasek)

Il. 6. Tuja (gm. Nowy Dwór Gdański).
Chrzcielnica ośmioboczna w prezbiterium
(fot. Dariusz Piasek)

Il. 7. Lichnowy (gm. loco). Dawna chrzcielnica ośmiopolowa w kruhcie zachodniej (fot. Dariusz Piasek)

Il. 8. Miłoradz (gm. loco). Czasza chrzcielnicy ozdobiona 12 arkadami gotyckimi i motywami roślinnymi (fot. Dariusz Piasek)

Il. 9. Niedźwiedzica (gm. Stegna). Wapienna czasza ośmioboczna dawnej chrzcielnicy, ozdobiona ornamentem arkadowym i roślinnym, w kruście zachodniej (fot. Dariusz Piasek)

Il. 10. Stara Kościelnica (gm. Miłoradz). Chrzcielnica na podstawie piramidalnej (fot. Dariusz Piasek)

Bibliografia

Źródła drukowane

- Józefczyk M., *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, t. 2: *Źródła do dziejów XVII-wiecznej Pomezanii*, Malbork 2012.
- Józefczyk M., *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVIII wieku*, t. 2: *Źródła do dziejów XVIII-wiecznej Pomezanii*, Malbork 2015.

Literatura przedmiotu

- Delimata-Proch M., *Teoria i praktyka udzielania chrztu najmłodszym w polskim średniowieczu* [w:] *Teologia i liturgia chrztu od starożytności chrześcijańskiej do czasów nowożytnych*, red. A.M. Wyrwa, J. Górecki, Poznań 2015, s. 361–370.
- Forstner D., *Świat symboliki chrześcijańskiej*, Warszawa 1990.
- Gajewska M., *Chrzcielnice i kropielnice parafii toruńskich datowane na okres od XIII do XVIII wieku*, „Rocznik Toruński” 2016, t. 43, s. 165–186.
- Grabowska-Lysenko A., *Wpływ osoby i kultu błogosławionej Doroty na życie duchowe parafii i wyposażenie kościoła w Mątowach Wielkich od średniowiecza do współczesności*, „Studia Elbląskie” 2013, t. 14, s. 47–61.
- Jakubek-Raczkowska M., *Tu ergo flecte genua tua. Sztuka a praktyka religijna świeckich w diecezjach pruskich państwa krzyżackiego do połowy XV w.*, Pelplin 2014.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 5, z. 1: *Pruszczy Gdański i okolice*, oprac. B. Rol, I. Strzelecka, Warszawa 1986.
- Kobielus S., *Niebiańska Jerozolima. Od sacrum miejsca do sacrum modelu*, Ząbki 2004.
- Kuczyńska J., *Chrzcielnice w świetle myśli liturgicznej i przepisów kościelnych średniowiecza*, „Roczniki Humanistyczne” 1981, t. 29, z. 4, s. 49–58.
- Kuczyńska J., *Średniowieczne chrzcielnice kamienne w Polsce*, „Rocznik Historii Sztuki” 1984, t. 14, s. 5–79.
- Kuczyńska J., *Średniowieczne chrzcielnice kamienne w Polsce. Katalog*, Lublin 1984.
- Nowiński J., *Ewolucja formy chrzcielnicy i zabezpieczenia miejsca celebracji sakramentu chrztu efektem rosnącego znaczenia wody chrzcielnej i jej wykradania do praktyk magicznych* [w:] *Teologia i liturgia chrztu od starożytności chrześcijańskiej do czasów nowożytnych*, red. A.M. Wyrwa, J. Górecki, Poznań 2015, s. 107–136.

- Pałęcki W., *Benedictio fontis baptismalis w średniowiecznych rękopiśmiach liturgicznych w Polsce*, [w:] *Miejsca chrztów, urzędzenia baptyzmalne i ceremoniał chrzcielny od starożytności chrześcijańskiej do soboru trydenckiego*, red. A.M. Wyrwa, Poznań–Dziekanowice 2016, s. 275–304.
- Schmid B., *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Marienburg*, Danzig 1919.
- Święte Triduum Paschalne*, Poznań 1999.
- Wiśniewski J., *Kościół i kaplice na terenie byłej diecezji pomezkańskiej 1243–1821 (1992)*, Elbląg 1999.
- Wiśniewski J., *Wyposażenie świątyń diecezji pomezkańskiej świadectwem pobożności wiernych (XVII–XVIII w.)*, Olsztyn 2016.

Abstract

Medieval stone baptismal fonts in churches in Żuławy Wiślane:
inventory, functions, symbolism

Stone baptismal fonts, today often serving as stoups, are the best preserved elements of the medieval appointments of many historic churches in Żuławy Wiślane. Originally, they were probably placed near the entrance to the church, which symbolized the beginning of the Christian's path to salvation, a transition from the profanum to the sacrum, and inclusion within the community of the faithful. For security reasons, baptismal fonts were surrounded by decorative grilles and closed with special covers, of which metal pins in the edge of the bowl have often survived to this day. Despite the simple, functional design and material (granite) that is difficult to work, many of them have simple decorative elements, the symbolism of which refers in particular to the meaning of the numbers 6, 8, and 12, and, less often, to apocalyptic motifs in the form of the 12 gates of the heavenly Jerusalem.